

ИСТОРИЈСКИ УСУД КАПИТАЛИЗМА – КРИЗА КАО ПОСЛЕДИЦА НЕКОНТРОЛИСАНОГ РАСТА¹

Сажетак: Рад анализира настанак и развој капитализма, када је још у његовим најранијим фазама уочено да се човек у циљу остварења што већег профита користи свим могућим средствима, која су често у супротности са основним моралним начелима друштва. Постепено, та његова „глад“ за новцем постаје неконтролисана и покреће ланац узрочно-последничних односа који се редовно завршавају кризама са несагледивим последицама. Нагли економски раст увек је еуфоричан, а прати га повећана потрошња и невероватни скокови цена робе на тржишту. У почетку се ствара привид благостања и потпуне контроле ситуације. Код најширих друштвених слојева улива се оптимизам у погледу будућности, а чини се и да је новац „бесплатан“ и да су „добитници“ они који га не размишљајући троше, односно да су „губитници“ они који оклевају. Затим се редовно нешто догоди, нешто што доведе у питање читав систем који је до тада функционисао и манија прераста у панику. Са нестанком поверења све почиње да се руши – све оно што се до тада еуфорично куповало, сада се још еуфоричније продаје. Историјско искуство је показало да је разорна моћ финансијских криза – које је произвео човек, много већа по њега самог од елементарних непогода – које је произвела природа.

Кључне речи: *капитализам, криза, Фугери, „тулипоманија“, Џон Ло, Компанија за Јужна мора, Вол стрит.*

Бавити се привредном историјом, а посебно економским кризама, по свему судећи значи пронаћи „ever-green“ тему која никада не излази из моде. Заправо, вечиту актуелност ова тема може да захвали самој природи капитала, коју је почетком тридесетих година прошлога века уочио и образложио Николај Кондратјев (1892–1938). Његова истраживања открила су да и капитал има свој „век трајања“ – животни циклус у ком настаје, развија се, доживљава свој успон и након тога неизбежни пад. Постојање тих циклуса, који су по Кондратјеву и добили назив, указују нам на то да су кризе неминовне – у већој или мањој

---

¹ Рад саопштен на научном скупу одржаном 4. маја 2010. у Београду на тему *Порекло и исход криза*, у организацији Српске академије наука и уметности (САНУ – Одбор за економске науке) и Друштва за привредну историју. Кратко саопштење објављено је у *Зборнику Матице српске за друштвене науке*, бр. 130, 2010.

мери, у зависности од друштвених односа, прилика на тржишту, степена развијености и величине капитала, као и улоге човека у свему томе. Историјске анализе порекла криза показале су да је управо човек пресудан фактор и да од његове иницијативе, намера и жеља зависи све – па и он сам на крају као биолошко биће [Braudel 1992: 86–88].

Уколико прихватимо чињеницу да је појава финансијског капитала условљена појавом реформације, онда се можемо сложити и са констатацијом да се ова врста капитала и хронолошки и географски јавила у првој половини XVI века у средишњој Немачкој, тачније у Аугзбургу, где се тамошње велетрговачке куће, попут Фугера и Велсера, претварају у прве професионалне банке [Weber 1989: 60–66].²

Успон ових породица није био брз – напротив, представљао је дугу фазу преласка феудалне у капиталску обичајност која се одвијала током XV века. У том периоду ове породице успевају да пређу из занатлијског у трговачки сталез и да након кредитирања у роби прве почну са кредитирањем у новцу, тако да их с правом можемо сматрати родоначелницима модерног банкарства. Међутим, иако се у свом пословању доследно придржавају кодекса протестантске етике, који је налагао самоконтролу, умереност и штедљивост – не толико у стицању колико у располагању и трошењу новца, на крају ни Фугери, ни Велсери нису могли да се одупру његовој магнетској привлачности и утицају [Živojinović 1985: 89–91].

На врхунцу своје моћи и Фугери и Велсери покрећу ланац „сигурних инвестиција“ кредитирајући ратне потхвате Максимилијана I (1459–1519), а након тога и долазак на власт Карла V (1500–1558) и његовог сина Филипа II (1527–1598). За те услуге добијају бројне поседе и концесије – попут Канарских острва, Санта Доминга и Венецуеле, експлоатацију готово свих рудника соли, бакра, сребра и злата у земљама Хабзбурга и монополе у трговини са америчким потконтинентима. У јавности се створио утисак да су извори добре зараде непресушни и да је боље инвестирати у Фугере и Велсере и њихове пласмане него у сопствени обрт и трговину (рачуна се да се Фугерима за три деценије капитал увећао 30 пута или 3.000%). Тако је настао ланац дужничко-поверилачких односа са крајње неизвесним исходом и последицама.

У међувремену ратовање почиње узимати свој данак – све више је верност терциоса зависила од плате, а да би задржали војску на окупу владари се изнова задужују обећавајући будући „ратни плен“ као покриће за нова задужења. Како ланац не би „пукао“, немачки банкари несвесно пристају на дубиозне пласмане

² Веза између Јакоба Фугера (1478–1525) и реформаторског покрета вишеструко је испреплетена. Наиме, иако у почетку католик, позајмљује протестантима 30.000 дуката како би откупили од римске курије надбискупију у Мајнцу, за шта добија право на благајну од индулгенције како би намирио своја потраживања (иако је индулгенција била један од основних узрока за појаву реформације). На крају је и сам пришао лутеранима, но то није сметало његовим синовима да финансирају католичке владаре у борби против „протестантске јереси“.

дајући зајмотражиоцима нове кредите, иако су знали да им је и хипотекарно и концесионо обезбеђење све неизвесније. Тако су не само Фугери и Велсери, него и сви они који су њима поверили новац, своју судбину везали за „шпанску грану“ Хабзбурга. А када је 1575. године Филип II прогласио банкротство срушила се и читава пирамида или „кула од карата“ – пропаст једних изазвала је пропаст других и њихових поверилаца и прва велика финансијска криза била је на помолу.

После Фугера и Велсера, своје „банкарске радње“ затварају и остали познати финансијери попут Паумгартнера, Нитхарта и Мајнлиха. Више никоме нису требале аугзбуршке менице и свако ко их је поседовао, и до тада вредно чувао, сада их је у паници продавао. Све што се стицало током више деценија нестало је за мање од годину дана – као да никада није ни постојало [Kulischer 1957: 233–237].³

Била је то уједно и прва велика економска криза која је изменила ток историје, јер је за последицу имала револуцију у Низоземској, слом непобедиве армаде и појаву Енглеске као светске велесиле. Истовремено, како је капитализам постајао светски процес и систем, тако су и његове кризе по свом обиму и последицама све више имале међународни карактер, јер су укључивале све већи број (привредно развијених) земаља – било истовремено или на начин домино-ефекта, односно узрочно-последичног редоследа [Wallerstein 1986: 275–281].

Наредни век је обележила тзв. „тулипоманија“ или невероватне (и необјашњиве) инвестиције у луковице лала у Холандији, које су довеле до пада вредности акција чувене *Источноиндијске компаније*. Помаму за тим цветом изазвала је његова јединствена особина, а то је да после неодређеног времена садње луковице, која даје увек једнобојан цвет, један изданак у некој генерацији доживи генетску модификацију и промени боју у пругасти цвет. Луковица тог изданка била је предмет маније и потражње која је владала у западној Европи током тридесетих година XVII века. Најтраженија је била луковица беле лале *Semper Augustus*, чијих су дванаест пругастих изданака власници љубоморно чували све до 1634. када је холандски двор за њих понудио цену од 1.200 флорина по комаду (једна овца је у то време коштала 10 флорина). Кад се то сазнало настала је права поама за луковицама лале како би се селекционисала она која ће дати пругасти цвет, а са њиме и огромно богатство. Сејало се где год се стигло, јер је свако очекивао да ће управо његова луковица дати јединствено лепу и скупочену лалу. Луковица једне такве лале достигла је у лето 1636. тржишну вредност од невероватних 4.600 флорина. Обичним луковицама трговало

³ Већ почетком педесетих година XVI века Антон Фугер (1493–1560) је намеравао да „доконча послове пуштајући да се докрајче и сврше“, али се није могао одупрети притиску туђег новца који је банка примала на депозит. У једном писму из 1554. констатовао је само „да би требало ту велику господу већ да mine жеља за ратовима“. Али показало се да је моћ новца већа од моћи разума. Да се на време стало са кредитирањем и штета би била мања, овако је преко 12 милиона гулдена у злату отишло у неповрат, а од свег богатства Фугера, Велсера и других остали су само презадужени земљишни поседи.

се преко читаве године, што је подразумевало да је и њима цена непрекидно расла, а шта се купило – видело би се тек током маја, када би засејана луковица процветала.

Манији куповине и сејања лале свуда и на сваком месту нико није могао да одоли. Луковицама се трговало попут деоница неке компаније. Грозница је трајала готово пуне три године, а тресла је не само Амстердам, него и Лондон и Париз. Како се у огромној већини случајева радило о „изневереним очекивањима“, до слома „берзе“ долази фебруара 1637, када су (изненада) сви желели да продају а нико да купи на стотине хиљада тона луковице. Стрмоглави пад цена за више од 90% изазвао је панику у свим слојевима друштва. На губитку су били сви, а само неколико срећника – који су се на време повукли и стали, успело је да из те помаме изађе с добитком [Barzun 2003: 225].

Следећа велика криза догодила се почетком двадесетих година XVIII века, када су поново економије најразвијенијих европских држава биле уздрмане услед пада акција *Компаније Мисисипи* и *Компаније за Јужна мора* (South Sea Company) и банкротства неколико великих банака попут *Banque Royale* и *Banque Générale*. Куриозитет те кризе, за разлику од претходних, али и свих будућих криза, био је тај да ју је иницирао један човек – Џон Ло (1671–1729), син шкотског златара, својеврсни банкарски геније, али и коцкар и авантуриста.

Француска се након смрти Луја XIV (1638–1715) налазила пред банкротством. Национални дуг се попео на 3,5 милијарде златних ливри, док је камата на њега износила колико и годишњи прорачун. На беспарицу су додатно утицали и привилеговани сталези, бојкот неколико покрајина да плаћа порезе, као и велике количине (кованог) новца која се током ратова изнела из земље. Као „*deus ex machina*“ Ло 1715. износи план којим ће ковани новац (златнике и сребрњаке) заменити папирним.

Његова теорија је полазила од становишта да није важна врста новца који се употребљава, него да добро употребљен новац одржава и повећава трговину, а да добро вођена трговина одржава и повећава количину новца у оптицају. У тој својеврсној игри речи Ло је само преформулисао слоган под којим је пословала *Амстердамска банка*, а који гласи да „новац није вредност за коју се размењују робе, него вредност с којом се размењују робе“. Он заправо схвата новац као робу и отуда га не везује за племените метале због њихових променљивих вредности које датирају још из времена „револуције цена“. Ло верује да би папирни новац, који би рационално емитовале државне банке и који би био заложен (везан) за земљу (земљишни посед), имао већу стабилност него новац везан за злато. Преузимајући државни дуг на себе у целости, а у циљу стицања поверења у јавности, на сваком његовом папирном апоену гарантовало се да ће доносиоцу бити исплаћена противвредност у злату – у фиксном износу и по оној вредности новца која је важила у моменту његовог штампања.

Када је убрзо то поверење и задобио, није ни размишљао о могућности навале власника банкнота у том правцу – иако је знао да је много више папирног новца издато (емисиона вредност била је у вези са величином и вредношћу обрадивог

земљишта) него што су то биле банчине резерве у злату и сребру. Држећи се девизе „добра је банка она која не плаћа“, Ло је веровао да због задобијеног поверења никоме неће пасти на памет да доведе у питање вредност папирног новца, а камоли да ће неке морати да плаћа његову противвредност у племенитим кованицама.

А поверење је задобио захваљујући сталном кварењу дотадашњег кованог новца и одлуком регента да добије монопол на дуван, бродоградњу и на убирање пореза. Убрзо су његове банкноте потпуно истисле из употребе ковани новац, трговина је цветала, а депозити су расли из дана у дан.

Као врхунац свега, Ло 1719. године оснива *Компанију Мисисипи* у циљу насељавања колониста у Њу Орлеанс и Луизијану, док од француске државе добија концесије на искључиво право на трговину са Индијом, Кином и Африком.

До тада невиђен обим тих операција потпуно је засенила јавност и јавља се манија за акцијама његове компаније. За мање од годину дана вредност акција се са номиналних 500 попела на 18.000 ливри. Позната је прича о грбавцу који је изнајмљивао своју грбу шпекулантима испред париске берзе, јер слободних столова није било. Међутим, крајем јануара 1720. неколико разборитијих власника акција продали су их на берзи, инсистирајући при томе да им се предате банкноте исплате у злату и сребру. Та вест је била довољна да наруши поверење у читав систем дужничко-поверилачких односа. Цене акција су почеле нагло да падају, а људи су се ускоро у агонији тукли да их продају – готово исто онако како су се до јуче у заносу тискали да их купе. До октобра све је било готово – пропала је не само компанија, него и банке које су гарантовале за њене акције – *Banque Royale* и *Banque Générale*, док је сам Ло морао да побегне из земље [Vilar 1990: 308–313].

Манија која је захватила Француску није могла а да не прође неопажено у Енглеској. И тамо ничу разноврзне компаније за све и свашта, али пресудну улогу за пренос кризе на острво одиграла је *Компанија за Јужна мора* (*South Sea Company*), коју је исте, 1719. године основао извесни Џон Блант, син лондонског обућара, а сада успешни предузетник. Копирајући Лоа, и он преузима национални дуг лобирајући у парламенту и влади – да државни повериоци уместо годишњег ануитета приме акције његове компаније.

Наиме, парламентарци су поверовали у причу и усвојили закон по ком је основана *Компанија за Јужна мора*, како би се задовољили повериоци који су државу кредитирали у неколико претходних ратова. Уместо новца, они су добили вредносне папире компаније, која је одлуком владе добила монопол над трговином између Енглеске и њених јужних колонија (у Индији, Африци и Америци).

Међутим, за разлику од „Мисисипи мехура“, који није био превара, „мехур Јужног мора“ (*South Sea Bubble*) је – превара и обмана. Наиме, Блант и његови инсајдери настојали су да остваре профит на деоницама које су издали сами себи на темељу зајмова осигураних тим деоницама, док су поверење код јавности

задобили ширећи гласине о пронађеним огромним количинама злата и сребра у Јужној Америци.

Иако се очекивало да ће компанија остваривати енормне добитке, с обзиром на њен монополистички положај, она је од почетка бележила губитке, који су прикривани од јавности. Губитак се константно покривао новим емисијама акција, за којима је увек владала велика тражња. Тако се за нешто мање од годину дана на Лондонској берзи вредност акција компаније удесетостручила, скочивши са номиналних 100 на 1.050 фунти, док се укупна вредност свих акција попела на 500 милиона фунти стерлинга, што је било пет пута више од укупне вредности готовог новца у оптицају у свим земљама тадашње Европе(!).

У лето 1720. Блант доноси кобну одлуку по њега – да се ослободи три конкурентске компаније, које су пословале по истом „принципу“. Захваљујући везама, успео је да код надлежних органа издејствује њихово затварање, што је довело до банкротства њихових акционара. Међутим, међу тим акционарима било је и његових деоничара, који сада, финансијски принуђени, продају акције *Компаније за Јужна мора* како би макар делимично надокнадили штету. Тада се сазнало за велике губитке и догодио се први берзански крах у историји. И убрзо је уследила паника – безвредне акције нико није хтео да прими. Пропаст је била општа. Тек ће Роберт Волпол (1676–1745) петнаест година касније успети да поврати поверење у енглеска акционарска друштва, берзе и банке, након што је парламент усвојио тзв. Закон о мехурима (*Bubble Act*) у циљу заштите инвеститора од сличних обмана [Kingston, Lambert 1982: 170–171].⁴

Ни XIX век није био поштеђен кризних ситуација – а најпознатија је била свакако криза основних животних намирница из 1846. и „паника“ из 1847, започете лошим жетвама и падом тзв. „железничких акција“ на острву. Британска влада, држећи се принципа либерализма, није предузимала ништа, тако да долази до социјалних немира и затварања бројних банака и трговачких компанија. Та криза се наредне године пренела у Француску, а затим и у Немачку, што је довело до револуционарних превирања у читавој Европи [Godšo 1987: 139–145].

Међутим, ниједна од наведених криза не може се поредити, у погледу обима, јачине и последица, са кризом с почетка тридесетих година XX века, коју с правом многи називају „Првом глобалном економском кризом“.

Хронологија велике економске кризе из 1929. године не представља непознаницу, премда се о њеним узроцима још увек расправља – како у економској, тако и у историјској науци. Сигурно је да су берзански слом у Америци и

⁴ Да се манији мало ко могао одупрети показује и случај Исака Њутна (1643–1727), који је помаму за акцијама *Компаније за Јужна мора* прокоментарисао реченицом: „Могу прорачунати кретање небеских тела, али не и људску глупост“. Био је власник 35 акција и продао их је „на време“ за 100% профита, добивши за њих 7.000 фунти. Али ни он није могао да се заустави и стане, него је наставио и даље да окушава срећу све док на крају није изгубио и својих 20.000 фунти.

финансијски крах, који је затим уследио, само манифестација много дубљих слабости које је носила завршна фаза либералног капитализма.

Крај треће деценије XX века донео је невиђену хиперпродукцију у привреди Сједињених Држава. Новац се лако стицао на основу сталног скока цена, што се нарочито односило на акције и њихову вредност на берзама. Економија, заснована на Фишеровој квантитативној теорији новца, довела је дотле да се на берзама куповало све, једино је било битно да се акције продају у што краћем року и за што већу добит. Међутим, стопа повећања цена акција била је многоструко већа него стопа раста новца у оптицају [Kindleberger 1986]. Просечно је пет милиона долара у акцијама мењало власнике у току само једног дана. Искривљена свест о могућности брзог и лаког богаћења довела је до праве јагме за акцијама. Рад на берзама постао је најуноснији посао. У току лета 1929. године нестало је сваке опрезности, тако да су од краја маја до краја августа цене акција скочиле за преко 70% [Kingston, Lambert 1982: 174–177].⁵

Међутим, акције се нису куповале за стварни новац, него краткорочним позајмицама код банака, уз минимално обезбеђење таквих кредита. Половином октобра професор Ервин Фишер (1867–1947) даје историјску изјаву: „Изгледа да су се високе цене акција усталиле... Очекујем да ће цене акција за неколико месеци бити много више него данас“. Тачан одговор зашто је само десет дана касније настало неповерење које је довело до слома берзе – нико не зна. Почело се са принудним продајама акција, да би се оне касније претвориле у паничне, по принципу „дај шта даш“. После слома берзи, на ред је дошао нагли пад цена производа, због чега фабрике смањују радну снагу, тако да се са осетним падом производње и огроман број економски активног становништва нашао на улици без посла [Butler 1934: 20–37].⁶

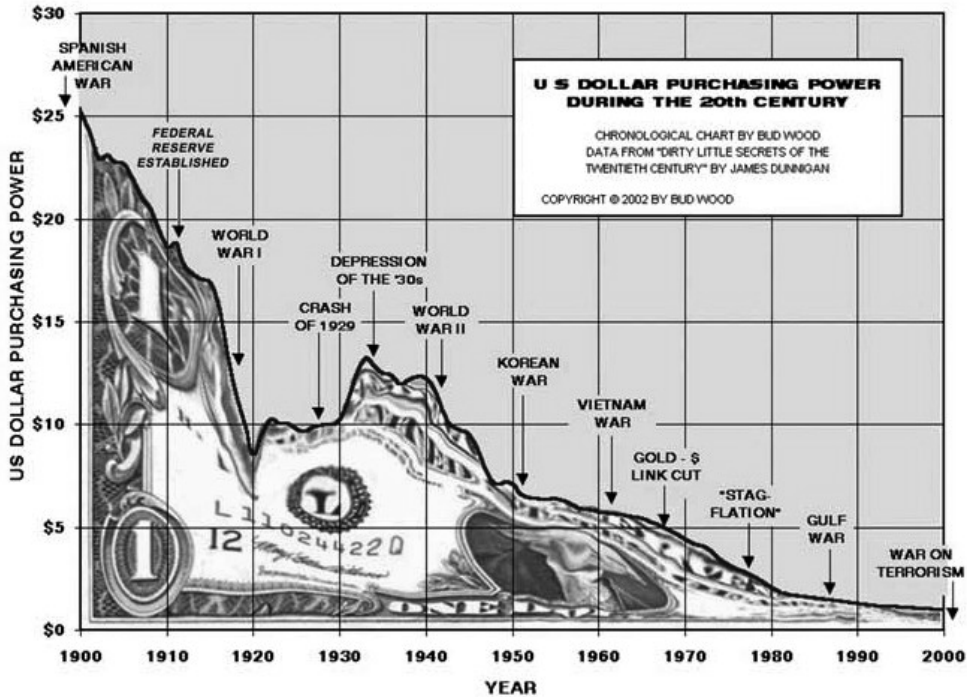
Светска економска криза, започета спектакуларним падом хартија од вредности 25. октобра 1929. године (тај дан је назван „црни петак“) на њујоршкој берзи (*Wall Street*), имала је најпресуднији утицај на даљи ток историје. За само неколико дана 40.000 милиона долара у акцијама изгубило је своју вредност, а са пропашћу америчке берзе обустављени су и сви њени зајмови Европи.

Велики недостатак европског благостања, насталог после споразума у Локарну, био је тај што је оно зависило од нестабилног напретка америчке привреде. Пошто су сви амерички кредити били искључиво краткорочни, њихово нагло повлачење имало је катастрофалне последице за европске кориснике. Без преко потребних средстава, европски дужници су убрзо престали да исплаћују ратне

⁵ О каквим се скоковима цена радило навешћемо пример за акције *Њујорк тајмса* (*The New York Times*): њихова номинална вредност износила је 25 \$, током 1927. године просечна цена на берзи једне акције износила је 181 \$, током 1928. просечно 245 \$, почетком 1929. године 331 \$, 3. септембра 469 \$, 1. октобра 510 \$, а половином новембра 224 \$.

⁶ Незапосленост, као последица рецесије, кретала се у размерама које се више никад нису поновиле у историји – у периоду 1932–1933. проценат незапосленог економски активног становништва износио је, по земљама: Велика Британија 22%, Белгија 23%, Шведска 24%, САД 27%, Аустрија 29%, Норвешка 31%, Данска 32% и Немачка 44%.

репарације и остала дуговања. На другој страни, Хуверова администрација је, подижући увозне таксе, онемогућила страним дужницима да их компензују путем повећаног извоза. Како су земље једна за другом тежиле да уравнотеже своје билансе кроз обустављање увоза, то је неизбежно довело до замирања светске трговине. Криза током 1930–1932. доприноси јачини депресије и добија карактер светске економске кризе.

Кретање куповне моћи америчког долара у XX веку

Слом берзе и паника која је настала након тога открила је бројне махинације и злоупотребе службеног положаја до којих је долазило у време маније. Историјско искуство упућује на чињеницу да су бројне преваре биле само реакција на човеков незасит апетит за богаћењем. Најпознатија афера из тог времена свакако је „Понзијева афера“, која је добила име по бостонском банкар Карлосу Понзију (1882–1949), који је својим депонентима обећао да ће им плаћати камату и до 30% месечно, рачунајући на стални прилив средстава и стални раст акција. А када је све то престало, Понзи је завршио у затвору [Kindleberger, Alibert 2006: 34].

На финансијском плану, парализа емисионог тржишта довела је до потпуног поремећаја кредитног тржишта. Услед великог губитка који су трпеле банке (готово све инвестиције су биле „промашаји“) дошло је до тога да и оне не извршавају своје обавезе према депонентима, завршавајући у принудним сте-

чајевима и банкротству. Поврх свега, опадањем привредне делатности смањивао се и национални доходак, што је проузроковало и смањење државних и јавних прихода. Са овом каузалном везом нису били синхронизовани и јавни расходи, тј. расходи се нису смањивали сразмерно и у исто време, те је дошло до појаве буџетског дефицита који је проузроковао пад националног дохотка. Повезаност финансијског, индустријског и трговачког капитала резултирала је ланчаном реакцијом, те су после банкарских – на ред дошли стечајеви у индустрији и трговини [Sause 1972: 342–343].⁷

Председник Херберт Хувер је тражио одговорност Европе за депресију у коју су запале Сједињене Државе, прихватајући само делимично сопствену одговорност за шпекулације на *Wall Street*-у. Он је посебно осудио прецењену енглеску фунту и везивање готово свих европских валута за злато, као и постојање ратних репарација које су довеле до слома немачке привреде [Hoover 1952: 61–62].

На другој страни океана, у Европи, догађаји изазвани крахом берзе на *Wall Street*-у убрзо су проузроковали кризу новчаног и кредитног система – прво у Немачкој, Француској и Аустрији, а затим по систему ланчане реакције и у осталим државама.

У Немачкој се буџет за 1930. годину завршио дефицитом већим од милијарде марака, да би већ почетком наредне године била ликвидирана једна од највећих европских банка – *Darmstädter und Nationalbank*. Убрзо потом почеле су да престају са радом и друге банке, што је имало за последицу затварање фабрика, масовна отпуштања с посла и обуставе исплата зарада. Слична је ситуација била и у Француској где су банкротирале *Banque Adam* и *Banque Oustric*, као и у Аустрији где је под стечај отишао чувени *Credit Anstalt* [Vučo 1970: 348].

Како је Немачкој претила економска катастрофа, а с њом и политичка криза, на молбу председника Паула фон Хинденбурга (1847–1934) америчка администрација доноси јула 1931. године одлуку о проглашењу мораторијума (обуставе плаћања) по свим међународним обавезама (укључујући ту и репарације). Годину дана касније, на конференцији у Лозани, чланице Антанте закључиле су да Немачка више није у стању да сервисира своје обавезе и да уместо свих преосталих дуговања уплати једнократно обештећење у износу од три милијарде марака. Том уплатом скинуто је једно велико бреме са немачке привреде, али је то за последицу имало долазак нациста на власт. Тако се Хитлер појавио као „*deus ex machina*“ нудећи спасоносна решења немачком народу за излазак из дубоке рецесије.

Друштво народа је током 1931. и 1932. године тражило излаз из новонастале ситуације. Поред Лозане, организују се конференције у Женеви, Берлину, Бечу и Лондону. Плод тих разговора било је оснивање релативно великог броја

---

⁷ Индекс индустријске производње у САД у јуну 1929. износио је 127, а пет месеци касније 99. За време економске кризе која је тада уследила под стечај је отишло 9.096 банака и 28.285 предузећа.

међународних банака и других финансијских организација за санацију привреде путем давања дугорочних кредита, попут *Међународног привредног института*, *Банке за међународне обрачуне* и *Међународне банке за пољопривреду*, које – дугорочно гледано – нису дале жељене резултате. У оквиру националних економија, владе европских земаља су на депресију покушале да одговоре дефлацијом и на тај начин очувају вредности својих валута. Убрзо су уследиле рефлаторне мере – јавни радови, девалвација, преференцијални царински аранжмани или комбинација свих тих метода [Šećerov 1936: 194–195].

Тешко се могу објаснити разлози дужине и жестине трајања кризе и депресије, али влада једно опште уверење да су стечајеви банака и пад међународне трговине највише допринели томе. Земље које су се нашле на њеном удару нису имале развијену адекватну алтернативну монетарну и фискалну политику како би макар мало ублажиле њене последице.

Узрок стечајева новчаних завода била је пре свега њихова велика бројност, уз релативно мали капитал у односу на волумен банкарских послова. На другој страни, стечајеви малих банака су проузроковали губитак поверења јавности у остале, знатно веће и „преживеле“ банке, што је довело до масовних повлачења депозита. То је приморало „здраве“ банке да ограниче кредите привреди на најмању могућу меру, што је довело до затварања ионако малог броја активних привредних предузећа.

Систем федералних резерви (The Federal Reserve System), као централна – национална банка САД, није био у стању да финансијски прати такву ситуацију. Знајући да ниједан банкарски систем не може одједном издржати конверзију депозита у готов новац, гувернери по савезним државама уводе нерадне дане за банке, јер је то био једини начин да се банке затворе и законски онемогуће исплате.

Већина солвентних банака је том приликом престала са радом, све до тренутка док Френклин Делано Рузвелт (1882–1945) 4. марта 1933. године није и званично ушао у Белу кућу. Дан пре тога, амерички Конгрес усваја његов *Програм мера општег привредног опоравка земље*, познатијег под називом Њу дил (*New Deal*), који се заснивао на државној интервенцији у привреди, интензивном инвестирању и јавним радовима. Нова монетарна политика донела је неколико закона по хитном поступку, међу којима се по свом значају истицао *Закон о банкама* (Glass-Steagall act).

Главни задатак Рузвелтове администрације односио се на оспособљавање комерцијалног банкарства за нормалан рад. Први корак у томе било је објављивање тзв. „банкарског празника“, којим су истовремено затворене све банке у САД на недељу дана. Банка се могла поново отворити тек пошто се испитивањем утврдило да је то оправдано и да постоје економски разлози. Тај корак је, пре свега, имао за циљ да код јавности превазиђе психозу неповерења и панике. Након поновног отварања банке јавност је могла бити сигурна да је држава са своје стране, дајући јој „зелено светло“ за рад, дала све потребне гаранције о исправности пословања тог новчаног завода. *Законом о банкама*

регулисан је промет злата – долар је напустио златно важење, а *Систем федералних резерви* је почео са кредитирањем привреде уз гаранције државних обвезница, услед чега је контрола кредитног пословања прешла у надлежност федералне администрације. Реформа банкарског система представљала је један од успешнијих делова Рузвелтовог програма, јер је трајно враћено поверење у финансијску и монетарну политику [Vučo 1975: 116–117].

Концепција Њу дила у потпуности је била заснована на новој макроекономској теорији Џона Мејнарда Кејнса (1883–1946), изложеној у делима *Трактат о монетарној теорији* (1923) и *Расправа о новцу* (1930), у којима је упозоравао на то да се либерализам ближи крају и да је нужна појава државне интервенције у спречавању криза и могуће пропасти капитализма. Политика јефтиног новца (ниске каматне стопе) и пуне запослености постају основни постулати кејнсијанизма – теорије коју прихватају све земље са развијеном тржишном економијом [Fridman 1973: 220–221].

Инвестиције у јавне радове су врло брзо постале главно средство којим се, уз државну интервенцију, могла одржати – како равнотежа у привреди, тако и привредни развој у смислу пуне запослености. Електрификација и увођење телефона у домаћинства у Америци доживљавају прави бум, док су петрохемијска и аутомобилска индустрија, као и изградња ауто-цеста у сталној експанзији. Сличне рецепте примениће и државне економије европских земаља, с том разликом што ће Енглеска прва изаћи из рецесије, јер је већ почетком 1932. године *Bank of England* прва одлучила да напусти некорисну фикцију везивања фунте за злато [Мишић 1960: 7–8].

Мало је земаља изашло из депресије и кризе без већих унутрашњих промена. Издиференцирани путеви изласка били су засновани на етатистичко-демократским принципима и крајње десничарским – фашистичким моделима. Појава нацизма у Немачкој стоји у директној вези са сломом берзе на *Wall Street*-у [Hobsbaum 2004: 83]. Криза светског капитализма, настала услед немоћи либерализма да контролише догађаје у економији изазване хиперпродукцијом, са предиспозицијама да доведе у питање и сам поредак, нужно је натерала владе високоразвијених земаља да преузму контролу у привреди, спрече нежељене токове и изврше консолидацију која ће им омогућити опстанак – сада у облику државног капитализма.

*

Како је Други светски рат привремено зауставио реализацију пројектованих задатака, до њихове конкретизације долази на конференцији у Бретон Вудсу (САД) 22. јула 1944. године. Конференција је била посвећена монетарним и финансијским проблемима с којима ће се друштво сустрети након окончања рата. Основу „Бретонвудског монетарног система“ чини политика фиксних девизних курсева – заснована на фиксном односу између долара и злата.

Успостављени паритет се одређивао у односу на злато или у односу на долар,

па је због тога читав тај систем назван Системом златно-девизног стандарда. Наступа ера стабилне економске политике (стабилних курсева и цена), која ће се одржати све до почетка седамдесетих, када ће амерички председник Ричард Никсон (1913–1994), 15. августа, донети одлуку о укидању конверзије долара у злато. Тим чином престао је да функционише међународни монетарни систем на принципима установљеним у Бретон Вудсу. Уз цену злата, која више није била фиксирана, није се гарантовала ни паритетна конвертибилност долара. Тако је успостављен нови – флукутирајући („пливајући“) валутни систем.

Распадом Бретонвудског система 1971. године и доласком на власт Роналда Регана (1911–2004) стекли су се услови за повратак „шпекулантске економије“. У наредној деценији долази до постепеног демонтирања постдепресионе регулаторне реформе кроз процес дерегулације тржишта. Са продором неолиберализма почетком деведесетих година отворена је Пандорина кутија, доводећи до све учесталијих економских криза.

Литература

1. Barzun, Jacques. *Od osvita do dekadencije – 500 godina zapadne kulture – Od 1500. do danas*, Zagreb: Masmmedia, 2003.
2. Braudel, Fernand. *Vrijeme svijeta – materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII stolecā*, Zagreb: August Cesarec, 1992.
3. Butler, Harold. *Svetski ekonomski i socijalni problemi – izveštaj sa XVIII međunarodne konferencije rada održane marta 1934. u Ženevi*, Beograd: Centralni sekretarijat radničkih komora Jugoslavije, 1934.
4. Fridman, Milton. *Teorija novca i monetarna politika*, Beograd: Rad, 1973.
5. Godšo, Žak. *Revolucije 1848*, Beograd: Nolit, 1987.
6. Hobsbaum, Erik. *Doba ekstrema – istorija kratkog dvadesetog veka 1914–1991*, Beograd: Dereta, 2004.
7. Hoover, Herbert. *The memoirs of Herbert Hoover III*, New York: Macmillan, 1952.
8. Kindleberger, Charles i Aliber, Robert. *Najveće svjetske finansijske krize*, Zagreb: Poslovni dnevnik – Masmmedia, 2006.
9. Kindleberger, Charles. *The World in Depression 1929–1939*, Berkeley: University of California Press, 1986.
10. Kingston, Džeremi; Lambert, Dejvid. *Velike svetske katastrofe i krize*, Beograd: Narodna knjiga – Vuk Karadžić, 1982.
11. Kulischer, Josef. *Opća ekonomska povijest srednjega i novoga vijeka*, II knjiga, Zagreb: Kultura, 1957.
12. Mišić, Dimitrije. *Investicije i privredni razvoj*, Beograd: Naučna knjiga, 1960.
13. Sause, George. *Novac, bankarstvo i ekonomska aktivnost*, Beograd: Naučna knjiga, 1972.
14. Šećerov, Slavko. *Problemi svetske i naše privrede*, Beograd: Geca Kon, 1936.
15. Vilar, Pierre. *Zlato i novac u povijesti*, Beograd: Nolit, 1990.

16. Vučo, Nikola. *Državna intervencija u privredi*, Beograd: Savremena administracija, 1975.
17. Vučo, Nikola. *Ekonomska istorija sveta*, Beograd: Ekonomski fakultet, 1970.
18. Wallerstein, Immanuel. *Suvremeni svjetski sistem*, Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost, 1986.
19. Weber, Max. *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Sarajevo: Svjetlost, 1989.
20. Živojinović, Dragoljub. *Uspon Evrope 1450–1789*, Novi Sad: Matica srpska, 1985.

LE DESTIN HISTORIQUE DU CAPITALISME – LA CRISE EN RAISON D’UNE CROISSANCE INCONTRÔLÉE

RÉSUMÉ: L'article analyse l'émergence et le développement du capitalisme, quand il a été encore à ses débuts remarqué que l'homme afin de réaliser davantage de bénéfices en utilisant tous les moyens possibles, qui sont souvent en conflit avec les principes moraux fondamentaux de la société. Peu à peu, que sa "faim" de l'argent devient incontrôlée et commence la chaîne de relations causales qui se terminent régulièrement avec la crise aux conséquences imprévisibles. La croissance économique soudaine est toujours euphorique, suivie par la consommation augmentée et le prix incroyable de marchandises sur le marché. Au début, il se crée une illusion de la prospérité et le plein contrôle de la situation. Dans les couches sociales les plus larges se fait de l'optimisme quant à l'avenir, et il semble que l'argent est "libre" et que les "gagnants" sont ceux qui dépensent sans réfléchir, en effet, des "perdants" sont ceux qui sont réticents. Puis quelque chose se produit toujours, ce qui remet en question tout le système qui a fonctionné jusqu'à là et la manie se transforme en panique. C'est avec la disparition de la confiance que tout a commencé à s'effondrer – ce que a été acheté alors euphoriquement se vend maintenant encore plus euphoriquement. L'expérience historique a montré que la puissance destructrice de la crise financière-produite par l'homme est beaucoup plus grave pour lui que les catastrophes naturelles – produite par la nature.

MOTS CLÉS: *capitalisme, crise, Fugger, tulipomanie, John Law, la South Sea Company, Wall Street.*